

ПРО УКРАЇНСЬКУ ДІЕСЛІВНУ ПАРОКСИТОНЕЗУ

У статті з'ясовано час, шляхи і причини виникнення парокситонного наголошування дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу на тлі свідчень інших слов'янських мов, висвітлено його функціонування в українських акцентованих пам'ятках кінця XVI—початку XVIII ст., південно-західних говорах, поетичних творах XVIII–XX ст., у сучасному усному мовленні.

Ключові слова: наголос, парокситонний / флексійний, парокситонеза, акцентуація.

Свого часу Л. Булаховський, аналізуючи нормативність українського наголосу, відзначав: «У 1-й ос. одн. теперішнього і майбутнього часу, де в північному і південно-східному наріччі дієслова типу *вожю́, вбзиши; ходжю́, хбдиши; кажю́, ка́жеш* мають кінцевий наголос, у південно-західному, під впливом решти форм, наголос припадає на корінь: *вб́жу, хб́джу, ка́жу*»¹, а далі вчений підкреслював, що «... типова півд.-західна риса, як-от *вб́жу, хб́джу* (півд.-східні *вожю́, ходжю́*), хоч з погляду вирівняності в парадигмі такий наголос одноманітніший (пор.: *вб́зиши, хб́диши* в усіх говірках), в сучасному літературному вжиткові не здобула собі прав і поступово зникає і в говірній мові»². Згодом Я. Закревська слушно зауважила, що кореневий наголос в усій парадигмі дієслів цього типу в сучасних південно-західних говорах досить стабільний і не уніфікується з нормативним наголошуванням³. Про стійкість такого парокситонного наголосу в цих діалектах говорить і Н. Марчук⁴.

Наведені потрактування наводять на роздуми про те, чим такі тлумачення зумовлені. Адже до і після цих учених парокситонним акцентуванням дієслів згаданого типу цікавилися О. Потебня, І. Огієнко, К. Ганкевич, І. Панькевич, Г. Шило, І. Варченко, Л. Григорчук та ін. Чи не тому-то, скажімо, що Л. Булаховський, заклавши підвалини для наукового вивчення історії українського наголосу, свої висновки зробив, виходячи передусім із теоретичних засад класичної акцентології, тобто при дослідженні наголосу дієслів основним матеріалом були слов'янські і споріднені мови на сучасному етапі без глибокого проникнення в їх історію. При цьому він недостатньо використовував і живу діалектну мову, а

¹ Булаховський Л. А. Український літературний наголос (характеристика норми).— К. ; Л., 1947.— С. 3.

² Там же.— С. 5.

³ Закревська Я. В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови // Українська лінгвістична географія.— К., 1966.— С. 123.

⁴ Марчук Н. Й. Дієслівні форми української літературної мови в їх зв'язках з народними говорами // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами.— К., 1977.— С. 154.

Я. Закревська та Н. Марчук, усебічно аналізуючи діалектний матеріал, не підвели його до літературного вжитку й сучасної норми.

Проте чому ці два твердження (на перший погляд ніби в чомусь і протилежні) не викликають особливих категоричних заперечень, є закономірними і до певної міри справедливими, але чи науково обґрунтованими і переконливими? Якщо ж це так, то чому наголошування типу *вбжу, кáжу*, яке здавна (споконвіку) вживається в українській мові (мовленні), не стало літературним, доки воно буде позанормативним? Адже йдеться про східно- і західноукраїнський варіанти української літературної мови. На чому тут ґрунтується, на що спирається, як визначається в цих випадках літературна норма наголосу? І чому це наголошування вважається ненормативним (а віками побутує); що таке акцентуаційна норма, як вона співіснує і взаємодіє з діалектним акцентуванням у сучасному мовленні?

Наведена низка питань охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних із дослідженням часу і причин виникнення та шляхів розвитку і функціонування українського парокситонного наголошування дієслів у 1-ій особі однини теперішнього часу, його місця в українському наголошуванні. Намагання дати відповіді на ці та інші питання, принаймні підготувати підґрунтя для визначення статусу цього наголосу при трактуванні сучасної літературної норми, є основним завданням нашої розвідки.

Дослідження акцентуації дієслів у 1-ій особі однини теперішнього часу доцільно починати із праслов'янської мови. З погляду просодичних змін можна вважати, що праслов'янський період, який розпочався утворенням інтонацій на рівні словоформи, привів до розвитку інтонації на рівні парадигми (слова) — новоакутова інтонація — і закінчився перерозподілом нерелевантних просодичних ознак. Після цього починається період самостійного розвитку окремих слов'янських мов із характерними для кожної з них просодичними ознаками й одиницями, які виникли внаслідок перетворення новоакутового тону⁵. У праслов'янській мові у формах 1-ої особи однини існувало три акцентні парадигми: *а* (*бъдж, слáвлж*), *в* (*лбблж, мблж, нбшж, твбрж, хвáлж, скáжж*), *с* (*пбдаж, прíнесж, рéкж*)⁶. Так само і в інфінітиві, наприклад, праслов'янська акцентна парадигма *в* мала наголос: *лбблти, мблти, нбсити, твбрити, хвáлти*⁷.

В акцентуації форм дієслова давньоруська (давньоукраїнська) мова зберігала тісний зв'язок із праслов'янською⁸: у формах теперішнього часу, як і в праслов'янській мові, тут також було три акцентні парадигми: *а* (нерухомий колонний наголос на основі: *бúду, бúдеши...*), *в* (наголос на закінченні і рецесивний (зрушений) на попередньому складі: *могú, мбжеши...*) і *с*, відбувалося чергування початкового (кореневого) наголосу в 1-ій особі однини (*нéсу*) і наголосу на флексії (або складі, який передував йому в інших формах — *несéши* або *несешí* і т. д.)⁹. Дієслова на *-ить* у період розпаду праслов'янської мови також мали три

⁵ Колесов В. В. Относительная хронология просодических изменений в праславянском // Исследования в области сравнительной акцентологии индоевропейских языков.— Ленинград, 1979.— С. 142.

⁶ Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Основы славянской акцентологии.— М., 1990.— С. 231–233.

⁷ Там же.— С. 240.

⁸ Stang Ch. S. Slavonic accentuation.— Oslo etc, 1965.— 194 p.; Дыбо В. А. Славянская акцентология : Опыт реконструкции системы акцент. парадигм в праслав. яз.— М., 1981.— 272 с.; Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской.— М., 1985.— 428 с.

⁹ Воронцова В. Л. Русское литературное ударение XVIII–XX вв. Формы словоизменения.— М., 1979.— С. 168.

типи акцентуації: нерухомий наголос на корені (парадигма а): *в'ірю, в'іриши*; рухомий, точніше рецесивний наголос (парадигма в): *ношу́, но́сиш*; нерухомий наголос на флексії (парадигма с): *кінчу́, кінчи́ш*¹⁰.

Отже, у дієслівній парадигмі рухомість наголосу була відома ще в давньоруській (давньоукраїнській) мові¹¹. І вже в той час починається акцентуаційний процес трансформації різних парадигм, акцентна перебудова, перерозподіл дієслів між парадигмами, який пов'язаний із переходом дієслів з однієї акцентної парадигми в іншу. Серед чинників, які зумовили це явище, найактивнішим виявляється дія аналогії, формального уподібнення, що простежується і серед форм одного дієслова (вирівнювання наголосу за інфінітивом), і різних дієслівних груп. І ці зміни (особливо останні), як правило, не мають єдиного напрямку. Наприклад, у дієсловах на *-ять* трансформація парадигми с проходить шляхом заміни форми енклінотем 1-ої особи однини окситонованою акцентуацією¹². Так, в Акцентологічному словникові В. Ушакова (XIV ст.) дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу, які належать до різних акцентних парадигм, найчастіше засвідчені з флексійним наголосом (*кажю́ (скажю́), люблю́, несю́, ношю́, пишю́, прошю́, слоужю́, стоужю́, оучю́, хоцю́*), рідше мають кореневе (парокситонне) наголошування (*жйву́, лёжю, сльшю, свёршю, сдёржю*) і ще рідше — подвійне (*творю́ і рідко творю́ (створю́ і створи́ю), тёрплю́ і рідко терплю́*)¹³.

Згодом процес акцентуації дієслів у 1-ій особі однини теперішнього часу на ґрунті різних слов'янських мов і говорів проходить неоднаково: відбувається конкуренція флексійного наголошування із парокситонним (кореневим) наголосом. Протягом усього розвитку східнослов'янських мов простежується перехід дієслів із групи з нерухомим наголосом на закінченні в групу з рухомим наголосом¹⁴.

В українських акцентованих пам'ятках кінця XVI — початку XVIII ст. здебільшого вживається флексійний наголос, лише зрідка буває варіантне акцентування¹⁵, напр.: *голошу́* (Бер.¹⁶, 263), *гоню́* (Бер., 263; Сл. Лекс., 440), *кажю́* (Бер., 70, 165; Сл. Лекс., 456), *люблю́* (Зін. Прип., 232), *морю́* (Поезія XVI–XVII, 237, 238), *несю́* (Сл. Лекс., 476), *ношю́* (Бер., 132; Сл. Лекс., 431, 478; Величк., 76), *творю́* (Бер., 116, 132; Сл. Лекс., 486), *тоңу́* (Сл. Лекс., 518), *чиню́* (Л. Зиз., 56, 66; Бер., 21, 55, 140; Зін. Прип., 269; Поезія XVI–XVII, 348) і под., але *пйшу* (Л. Зиз., 33 (двічі); Бер., 16, 134, 145, 226) і *пйшу́* (Л. Зиз., 65; Зін. Прип., 72, 143), а також у словнику П. Беринди (1627): *брешу́, голю́, гублю́, держю́, молю́, сужю́, тешу́, хвалю́*¹⁷.

Своєрідно, наприклад, проходив акцентуаційний розвиток словоформи 1-ої особи однини теперішнього часу дієслова *просіти*, давнім наголосом якого є рухомий наголос¹⁸: у XIV ст. виступає флексійне наголошування — *прошю́*¹⁹, а

¹⁰ *Веселовська З. М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй.— Х., 1970.— С. 104; *Воронцова В. Л.* Знач. праця.— С. 204.

¹¹ *Булаховський Л. А.* Вибрані праці : В 5 т.— К., 1975.— 1980.— Т. 5.— С. 235–236; *Хазагерев Т. Г.* Развитие типов ударения в системе русского именного склонения.— М., 1973.— С. 126–128; *Воронцова В. Л.* Знач. праця.— М., 1979.— С. 194, 204; *Винницький В. М.* Українська акцентна система: становлення, розвиток.— Л., 2002.— С. 360–361.

¹² *Воронцова В. Л.* Знач. праця.— С. 204–205, 288.

¹³ *Ушаков В. Е.* Акцентологический словарь древнерусского языка XIV века.— М., 1982.— 398 с.

¹⁴ *Веселовська З. М.* Знач. праця.— С. 105.

¹⁵ Докладніше про це див.: *Винницький В. М.* Знач. праця.— С. 361, 382, 388.

¹⁶ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁷ *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос.— Вінніпег, 1952.— С. 202.

¹⁸ *Булаховський Л. А.* Вибрані праці.— Т. 5.— С. 257; *Зализняк А. А.* Знач. праця.— С. 323, 324.

¹⁹ *Ушаков В. Е.* Знач. праця.— С. 288.

в збірнику 1509 р. (у сербських штокавських говорах) вона має наголос на корені²⁰, у російських пам'ятках XVI ст. — *прошу́* і *прѣшу*²¹.

У давніших пам'ятках української мови кінця XVI ст. зафіксовано кореневий наголос — *прѣшу* (С. Зиз., 187; Кл. Остр., 221), а пізніше, у першій чверті XVII — початку XVIII ст. (і в поезії того часу), уже функціонує подвійна акцентуація і набагато переважає флексійний наголос: *прошу́* (Бер., 36, 65, 89, 97; Зін. Прип., 35, 67, 169, 203, 209 та ін.; Поезія XVI–XVII, 254; Величк., 70) і *прѣшу* (Поезія XVI–XVII, 305; Величк., 161).

Потім у південно-східних говорах уживається флексійне наголошування, а в південно-західних — здебільшого кореневе: *прѣшу* (Желех., II, 777), *прошу́* (Грінч., III, 479), *прѣшу* і рідко *прошу́*²², *прѣшу*²³. Такий же в основному розподіл і в українській класичній поезії: *прошу́* (І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, Б. Грінченко, М. Старицький, М. Кропивницький, А. Кримський), *прѣшу* (М. Шашкевич, Ю. Федькович, Б. Лепкий), *прѣшу* і рідше *прошу́* (С. Руданський, І. Франко, О. Маковей), *прошу́* і рідше *прѣшу* (Леся Українка, з розрізненням значень), *прошу́* (Марко Вовчок).

У сучасних українських говорах також побутують акцентні варіанти: *прошу́*²⁴ і *прѣшу*²⁵. І. Огієнко стосовно наголошування згаданої словоформи писав: «Прошу́ (а не прѣсоу)...; в Г. прѣшу, і це прѣшу за останній час дуже шириться й на В. У. поміж інтелігенцією... Прошу́ за сина; рідко: прошу́ за поміч, але частіше: прошу́ поміч; в Г. ... прѣшу о поміч...»²⁶.

У лексикографічних, лінгвістичних працях, поетичній практиці XX ст. (П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, Микола Вороний, П. Усенко, А. Малишко, Н. Забіла, І. Муратов, І. Вирган, С. Олійник, П. Воронько, Л. Дмитерко, Л. Забашта, Л. Костенко, Д. Павличко, І. Драч, М. Руденко, П. Скунець, М. Романченко) наголос виступає дистинктором: *прошу́* вживається в значенні «звертаюся з проханням, клопочу», а *прѣшу* — «закликаю, запрошую, будь ласка».

У стародавніх українських граматиках дієслівні форми різних акцентних парадигм у 1-ій особі однини теперішнього часу мають переважно флексійне наголошування, і лише рідко в них виступає парокситонний наголос. Так, у граматиці Л. Зизанія (1596) знаходимо: *лежу́, люблю́, несу́, пишу́* (двічі), *сѣжу́, стелю́*²⁷, у граматиці М. Смотрицького (1619): *куплю́, лежу́* (двічі), *лежую́, пишу́, ломлю́, несу́, ношу́, пишу́* (двічі), *прошу́* (тричі), *сѣжу́*, але *хѣшу*²⁸. І. Ужєвич у своїй граматиці (1645) наводить чи не найбільше таких дієслівних форм (*беру, брешу, говору, держу, кажу, лежу, люблю, несу, ношу, пишу, прошу, сежу, хочу*), але в

²⁰ Булатова Р. В. Старосербская глагольная акцентуация.— М., 1975.— С. 131.

²¹ Зализняк А. А. Знач. праця.— С. 323, 324.

²² Verchratskij I. Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen // Arch. für slav. Philol., 1879. — Bd 3. — S. 409.

²³ Верхратський І. Про говір батюків.— Л., 1912.— С. 6, 306; Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови.— Відень, 1914.— С. 17.

²⁴ Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність.— К., 1963.— С. 191; Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини // Середньонадніпрянські говори.— К., 1960.— С. 130.

²⁵ Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області.— К., 1960.— С. 99; Возний Т. М. Система дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині // Українська діалектна морфологія.— К., 1969.— С. 177; Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Ч. 2.— С. 154.

²⁶ Огієнко І. Український стилістичний словник.— Л., 1924.— С. 323.

²⁷ Зизаній Л. Граматика словенська.— Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1980 (стародрук, факсим. вид.).

²⁸ Смотрицький М. Граматіки славенския правильное свнтагма.— Єв'є, 1619 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1979 (стародрук, факсим. вид.).

них не поставлений наголос, і тільки в поодиноких випадках (*ляжу, мажу, сѣжу*), а також *пишу, напишу*; *постѣлю* подано наголошування. Словоформа *глаголю* наведена з варіантним акцентуванням²⁹. О. Павловський у своїй граматиці у 1-ій особі однини теперішнього часу подає такі форми (всі вони мають флексійний наголос): *брешу, голошу, гомоню, гублю, кажю, крешу, куплю, лічу, лоскочу, регочу, роблю, скуплю*³⁰.

У російських акцентованих пам'ятках кінця XVI — початку XVIII ст. виступає, наприклад, більша кількість дієслів на *-ить* із давнім наголосом порівняно з українськими і білоруськими³¹. Загалом у різних пам'ятках російської мови XV–XVII ст. дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу трьох акцентних парадигм мають неоднакову акцентуацію. Так, в акцентній парадигмі *с* (особливо в давніших пам'ятках) переважає кореневе наголошування (*жівюу, лёжюу, сѣжюу, сіжюу, творю, тѣрплю*)³², а в акцентних парадигмах *в* і *с* уживається однаковий наголос (*лѣблю і люблю, мѣлю і молю*), хоч у деяких рукописах на тлі флексійного акцентування, яке домінує в цих акцентних парадигмах (*молю, прошю, говорю, лежю* і т. д.), побутує і кореневий наголос: *жівюу, мѣлю, говорю, кричу, лёжю, мѣлчу, прѣшу, сіжю*³³. А. Залізник, не зовсім погоджуючись із припущенням В. Дібо про те, що колись існували системи, де наголошування 1-ої особи однини презенса в акцентних парадигмах *в* і *с* збігалося (у вигляді двох варіантів — з початковим і флексійним наголосом), відзначає, що такої системи він не виявив, а в аналізованих пам'ятках скоріше за все простежується розхитаність меж між цими акцентними парадигмами³⁴. У презенсі акцентної парадигми *с*, вважає вчений, наголос 1-ої особи однини вирівнявся до інших форм: *несю, кричу* і т. д. замість *нѣсу, кричу*. Цей перехід почався не пізніше XIV ст., а в XVI ст. у більшості говорів уже завершився, хоч можливі й релікти початкового наголосу в сучасних говорах, а вирівнювання *нѣшу* (або *нѣсю*) відоме лише як діалектне в невеликій частині говорів³⁵, а також: *мѣлю* (південно-східні)³⁶, *нѣсю* (південно-східні)³⁷, *прѣсю* (середньоросійські, центральні, південно-східні)³⁸, *хѣчу* (середньоросійські, центральні)³⁹. Л. Васильєв ще в російських пам'ятках XVI–XVII ст. засвідчував наголошування *нѣсу*, але *несѣшь, несѣть, несѣть*⁴⁰. У пам'ятках української мови того ж періоду простежується вирівнювання флексійного наголошування у формах теперішнього і минулого часу однини й множини: *несю* (Сл. Лекс., 476), *несѣть* (Зіп. Прип., 237), *неслі* (Поезія XVI–XVII, 124).

Загалом в українських пам'ятках спостерігається трохи інше співвідношення в наголосі форм теперішнього часу порівняно з російськими. Нерухомий наголос на закінченні зберігає значно менша група дієслів, ніж у російських па-

²⁹ Ужєвич І. Грамматика словенская, 1645 / Підгот. до друку І. К. Білодід, С. М. Кудрицький. — К., 1970 (рукопис, факсим. вид.).

³⁰ Павловський А. Грамматика малороссийского наречия. — Спб., 1818. — 115 с.

³¹ Веселовська З. М. Знач. праця. — С. 105.

³² Залізник А. А. Знач. праця. — С. 322.

³³ Там же. — С. 323–324.

³⁴ Залізник А. А. Знач. праця. — С. 324.

³⁵ Там же. — С. 378–379.

³⁶ Стадникова Е. В. Матеріали к изучению двух фонем «типа о» в старовеликорусском // Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод. — М., 1989. — С. 155.

³⁷ Там же. — С. 157.

³⁸ Там же. — С. 166.

³⁹ Там же. — С. 172.

⁴⁰ Васильєв Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII веков. К вопросу о произношении звука о в великорусском наречии. — Ленинград, 1929. — С. 144–145.

м'ятках; багато дієслів цього типу вживається з ваганням наголосу, що свідчить про поступовий перехід у тип рухомий; низка дієслів уже має рухомий наголос. Давній тип наголосу відзначається в основному в ранніх пам'ятках⁴¹.

В акцентологічних дослідженнях дискусійним є питання про первинність акцентуації особових форм дієслів цього типу. Ще О. Потебня пояснював, що перехід наголосу з кінцевого складу 1-ої особи однини теперішнього часу на попередній склад в інших формах (*ношу́* — *но́сишь*) — це особливість російської мови, а в сербській, за винятком деяких дієслів, у яких відбувається такий самий перехід наголосу, вже в 1-ій особі однини виступає наголос, що відповідає російському наголошуванню 2-ої особи: *но́сім* — *но́сиш*, а не *но́сим* — *но́сиш*. У болгарській мові так само. У сербській мові (крім винятків) немає рухомого наголосу в теперішньому часі, а про рухомість наголосу може йти мова тільки при порівнянні теперішнього часу з іншими формами, зокрема з неозначеною формою (*но́сити* — *но́сім*), а також при порівнянні форм простих дієслів з такими ж формами місцевих. Тому при порівнянні російських дієслівних наголосів із сербськими і болгарськими в російських дієсловах треба утворити 1-у і 2-у особи однини теперішнього часу, в сербській і болгарській достатньо (за загальними правилами) однієї 1-ої особи⁴². Далі вчений відзначає, що російський рухомий наголос (*ношу́* — *но́сишь*) пізніший від сербської нерухомості⁴³. Л. Булаховський, заперечуючи пояснення Н. Ван-Вейка про перенесення наголосу в 1-ій особі однини з кореня на закінчення, можливо слідом за Р. Брандтом⁴⁴, вважав наголошування типу *несу́*, *несё́ш* і т. д. давнім слов'янським⁴⁵. В. Воронцова слушно зауважує, що в давньоруській мові, як і в праслов'янській, відбувалося чергування початкового наголосу в 1-ій особі однини (*несу́*) і наголосу на закінченні в інших формах⁴⁶. Л. Булаховський справедливо не погоджується з думкою Х. Станга і його попередників⁴⁷ про те, що наголос у дієсловах типу *ношу́*, *но́сишь* і т. д. є давнішим у 1-ій особі однини теперішнього часу, а в решті форм ретракційним (відтягненим) зі складу, який передував закінченню⁴⁸.

На певні думки стосовно аналізу акцентуації дієслів різних акцентних парадигм у 1-ій особі однини презенса наштовхує їх наголошування у старосербській мові (цікаво, що О. Шахматов ототожнював прасербську і праслов'янську акцентну системи). Корисним для цього є акцентуаційне дослідження Збірника 1509 р., він цінний тим, що дає значний, єдиний матеріал, який дозволяє реконструювати акцентну систему одного із штокавських говорів початку XVI ст. Акцентну систему цього Збірника, яку дослідила Р. Булатова, висвітлено «не ізольовано, а в зіставленні із праслов'янською реконструйованою системою і штокавськими системами — ранньоштокавською (до штокавської ретракції) і сучасною, яка лежить в основі літературної мови»⁴⁹. Такий підхід до матеріалу виявив, що в основі описаної старосербської системи лежить праслов'янський розподіл акцентних парадигм⁵⁰. Тому дієслова всіх трьох акцентних парадигм (*a*, *b*, *c*) у презенсі засвідчені з різним акцентуванням: *сла́влю* (акцентна парадиг-

⁴¹ Докладніше про це див.: Веселовська З. М. Зазнач. праця.— С. 110–112.

⁴² Потебня А. А. Ударение // Подгот. к изд. В. Ю. Франчук.— К., 1973.— С. 26.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Брандт Р. Начертание славянской акцентологии.— Спб., 1880.— С. 92.

⁴⁵ Булаховський Л. А. Вибрані праці.— Т. 4.— С. 366–367.

⁴⁶ Воронцова В. Л. Зазнач. праця.— С. 168 і далі.

⁴⁷ Stang Ch. S. Op. cit.— S. 18.

⁴⁸ Булаховський Л. А. Вибрані праці.— Т. 4.— С. 535.

⁴⁹ Булатова Р. В. Зазнач. праця.— С. 4.

⁵⁰ Там же.

ма а); *либблю, сбужду, хр́аню*, але *слоужу́ і слбу́жу; тв́ору і твору́; мо́лю і мб́лю; хва́лю і хвалю́* (акцентна парадигма в); *б́бжу, ли́шу, т́бмлю* (акцентна парадигма с)⁵¹. Так само і префіксальні утворення: *принб́шу, полб́жу і пб́ложу, прихб́джу, прин́есу і прин́есу, покáжу і пб́кажу, нáпишу і напíшу* і под.⁵² У словах загальнослов'янського походження літературний сербський наголос, як правило, виступає на один склад ближче до початку порівняно з наголосом, наприклад, у відповідних українських (чи російських) словах, причому завжди є висхідним: *б́ежу, б́еру, мб́гу, тб́ну* і под.⁵³, тобто є парокситонним.

На українському ґрунті, як свідчать лексикографічні праці, поетична (та й прозова) практика XVIII–XX ст., діалектні матеріали, акцентологічні дослідження, з XVIII ст. процес становлення і розвитку наголосу словоформ 1-ої особи однини теперішнього (простого майбутнього) часу проходить неоднаково: у південно-східних говорах закріплюється флексійне наголошування, а в південно-західних устанавлюється кореневий (парокситонний) наголос.

У наукових дослідженнях немає єдиної думки щодо пояснення часу і причин виникнення парокситонного наголосу дієслівних форм цього типу. О. Потебня, послідовно наводячи в українській мові низку дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу з флексійним наголошуванням: *бі́жу́, борю́, бре́шу́, ве́ду, во́жу́, говорю́, гребу́, дер́жу́, кла́ду, коли́шу, лі́чу, не́су, но́шу, плету́, пряду́, роблю́, січу́, терпю́, течу́, хрону́* і под. (але *ві́шу* чи *ви́шу*), вважає, що «наголос на корені в 1-й особі однини і загалом наголос на передостанньому складі, який не виправданий українським просторіччям, але вживається у піснях, слід приписати польському впливові або байдужістю наголосу в піснях»⁵⁴. К. Ганкевич не зовсім справедливо назвав лемківську парокситонезу «фальшивою, просто потворною акцентуацією»⁵⁵. І. Панькевич зауважує, що таке наголошування, яке відбулося спершу в пам'ятках північної (XVI ст.), а потім південної (XVIII ст.) Лемківщини, запозичене з польської мови⁵⁶. Деякі дослідники вважають ці трактування дискусійними. Так, П. Чучка стверджує, що джерелами такого парокситонування були лемківські та східнославацькі говори, які засвоїли цей тип наголосу від польської мови до XVI ст.⁵⁷ Г. Шило припускає, що «перенесення наголосу на основу в 1 ос. одн. т. ч. відбулося, очевидно, внаслідок вирівнювання до інших форм 2 і 3 ос. одн. Таку думку підкреслюють і інші випадки, де ніяк не можна говорити про вплив польської мови, напр.: *вару́ — варі́ш — варі́т, варимб́...*»⁵⁸. Н. Марчук також пояснює, що «причиною такого пересунення наголосу є, очевидно, уодноманітнення наголосу форм 1 ос. одн. під впливом інших особових форм парадигми (*нб́шу, нб́сиш, нб́сит', нб́симо(-м), нб́сите, нб́с'ат'*)»⁵⁹. Л. Григорчук відзначає, що виникнення української парокситонези «можна шукати в глибокій українській мовній давнині або у порівняно недавніх (XIV–XV і дальших століть) впливах суміжних західнослов'янських мов на

⁵¹ Там же.— С. 57, 97, 98, 100, 105, 131, 137, 151, 158.

⁵² Там же.— С. 133, 136, 176, 195, 197.

⁵³ Дмитриев П. А., Сафронов Г. И. Сербохорватский язык.— Ленинград, 1961.— С. 16; Булатова Р. В. Знач. праця.— С. 158.

⁵⁴ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 64.

⁵⁵ Hankiewicz Cl. Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Akzent // Arch. für slav. Philol., 1877.— Bd 2.— S. 112.

⁵⁶ Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів : Фонетика. Ч. 1 // Akta universitatis Carolinae. Philologia, 1.— Praha, 1953.— С. 64.

⁵⁷ Чучка П. П. Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода // Доп. та повідомл. Ужгород. ун-ту. Сер. філол.— 1958.— № 8.— С. 59.

⁵⁸ Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра.— Л., 1957.— С. 174.

⁵⁹ Марчук Н. Й. Знач. праця.— С. 154.

українську мову чи теж у спільних щодо етапів самостійних в українських та польських говірках шляхах закріплення сталого парокситонічного наголосу»⁶⁰. І. Варченко схильний до думки, що «сліди контактування з польською мовою, крім дії внутрішньої аналогії (напр.: *хбдиш, хбдить, хбдимо* → *хбджу*), або тенденції до постійного наголосу (тут дослідник покликається на Н. Пирогову), відбилися, очевидно, й на формах 1-ої ос. одн. теперішнього часу дієслів П дієвідміни; пор. *хбджу (хбд'у), вбджу (вбд'у)*, що послідовно виступають у подільських і більшості східноволинських, або *нбшу (нбс'у), кбшу (кбс'у)*, що, будучи характерними для тих же діалектів, спорадично трапляються також у північно-західній частині степових говорів»⁶¹. Переконалим є міркування І. Огієнка, який пояснював, що «дані сучасних слов'янських мов, а також дані церковно-слов'янських пам'яток X–XV віків виразно говорять про те, що наголос в слов'янських мовах був ще на початку історичної доби дуже часто на корінному складі, і вже в історичну добу проста давня система наголосу помалу (під багатьма різними впливами, як напр., редуція голосних *ъ, ь, и*, аналогія) перетворилася в нову сучасну; від цієї давнини в мові українській, напр., ще й тепер в західних говорах маємо (у східних українських говорах наголос відбіг від давнього значно більш, як у говорах західних) такі форми, як: *прбішу, кбжу, люблю...* (східно-українські й літературні: *прошу́, кажу́, люблю́...*)»⁶². В іншому місці вчений підкреслює: «У лемківській говірці нашої мови наголос постійно нерухомий, на передостанньому складі, як і в мові польській, але повстав цей наголос дуже давно самостійним шляхом, без польського впливу»⁶³.

На перший погляд може видатися, що С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у своїй граматиці⁶⁴, де скрізь розставлено наголоси як у тексті, так і в ілюстративному матеріалі, у 1-ій особі однини теперішнього (простого майбутнього) часу послідовно поставили парокситонний (кореневий) наголос. Однак це не зовсім так, оскільки тут простежується цікава акцентуаційна закономірність аналогічного характеру — вирівнювання акцентної парадигми теперішнього часу (флексійної і кореневої). До дієслів 1-ої дієвідміни, що мають флексійну акцентну характеристику типу *пасу́, пасе́ш, пасе́, пасе́мо, пасе́те, пасу́ть*, зараховуються: *бра́ти* — *беру́, берé, беру́ть* (такі форми подано у граматиці), *вéзти* — *везу́...*, *гна́ти* — *жену́...*, *де́рти* — *деру́...*, *кла́сти* — *кладу́...*, *не́сти* — *несу́...*, *пекти́ (печи́)* — *печу́...*, *плéсти* — *плету́...*, *пра́ти* — *перу́, реві́ти (ревіти́)* — *реву́...*, *ску́б(с)ти* — *скубу́...*, *сопті́ (соптіти́)* — *сопу́...*, *стри́гати (стри́чи)* — *стрижу́...*, *хроти́ти (хроти́ти)* — *хрону́...* Тут наведено й деякі форми минулого часу з наголосом на флексії, напр.: *везла́, зрєбла́, несла́, пекла́, плєла́, текла́* і под.⁶⁵ Таке наголошування є нормативним з погляду сучасної української літературної мови, крім 1-ої і 2-ої ос. множини, де також виступає флексійний наголос, але *пасемо́, пасете́* і под. Другу акцентну групу утворюють дієслова 1-ої дієвідміни, що мають кореневе наголошування в усій парадигмі теперішнього часу (*пі́шу, пі́шеш*). Сюди належать дієслівні форми, акцентуація яких збігається із сучасною літературною нормою: *гльбджу́, рбжу́, сїплю́, тїсну́*. В інших дієслівних

⁶⁰ Григорчук Л. М. Зображення діалектних явищ і тенденцій у II т. атласу української мови // Праці XIII республіканської діалектологічної наради.— К., 1970.— С. 150–151.

⁶¹ Варченко І. Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія // Праці XII республіканської діалектологічної наради.— К., 1971.— С. 56–57.

⁶² Митрополит Іларіон. Зазнач. праця.— С. 32.

⁶³ Там же.— С. 23.

⁶⁴ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Зазнач. праця.

⁶⁵ Там же.— С. 96–99.

формах наголошування не відповідає сучасному (флексійному) літературному наголосові у 1-ій особі однини теперішнього часу. Це, зокрема, словформи: *брѣшу, гѣрну, кѣлю, мѣлю, бѣрю, плѣшу, пѣрю, чѣшу*, а також *муркотати* (*муркотіти*) — *муркѣчу, муркѣче, муркѣчуть* (сучасн. літ. — *муркотати* — *муркочу, муркѣчеш* і *муркотіти, муркочу, муркотіши*)⁶⁶. Дієслова 2-ої дієвідміни також загалом засвідчено з двома типами наголосу. Перший акцентний тип утворюють дієслівні форми із флексійним наголошуванням у парадигмі теперішнього часу, що є нормативним і на сьогодні (*веліти* — *веліб, велиши'*). До цього типу зараховуються: *біжѣу, верчѣу, гомонѣу, горѣу, кишѣу, кричѣу, пишѣу, слижѣу, стоѣу, шелещѣу*. Сюди приєднуються дієслівні форми, які в 1-ій особі однини теперішнього часу також мають флексійний наголос (як і в сучасній літературній мові), а в інших формах теперішнього часу виступають із флексійним, кореневим або варіантним акцентуванням: *учѣу, учіть* (сучасн. норма — *учить*), *хвалѣу, хваліши* (сучасн. літ. — *хвалиши*), *люблѣу, любить* (як і в сучасн. літ. мові), *острѣу, бстрить* (сучасн. літ. — *гострѣу, гбстрить*), *доѣу, доіть, дѣять* (сучасн. літ. — *дѣіши*), *держѣу, держіть* (сучасн. норма — *держіть* і *дѣржить*)⁶⁷, *терплѣу, терпїть* (сучасн. норма — *тѣрпїть* і *терпїть*), а також *ганѣу, ганіть* (сучасн. літ. — *гáню, гáниши*), *крадѣу (крáла)* (сучасн. літ. — *крáду, крáдеш*)⁶⁸. Другий акцентний тип становлять дієслівні форми з кореневим наголосом у парадигмі дієслова теперішнього часу. У 1-ій особі однини таке наголошування є відхиленням від сучасної літературної норми, а в інших особових формах воно збігається з нею: *вѣжѣу, вѣзить; дѣлю, дѣлїть; нѣшу, нѣсїть; пѣщу, пѣстїть; прѣшу, прѣсїть; слѣжѣу, слѣжїть; сѣдѣу, сѣдїть; сѣшу, сѣшїть; хѣдѣу, хѣдїть*; але *нїщу* (як і в сучасн. літ. мові), *нїщїть*. Прикметно, що три дієслівні форми у 1-ій особі однини мають подвійне наголошування, а в решті особових форм виступають із кореневим наголосом, який збігається із сучасним літературним акцентуванням: *ловлѣу, лѣвиши і лѣвлю, лѣвиши; ломлѣу, лѣмиши і лѣмлю, лѣмиши; куплѣу, кѣпиши і кѣплю, кѣпиши*⁶⁹.

Класики української літератури кінця XIX — початку XX ст., які репрезентують південно-східні говори, у 1-ій особі однини теперішнього часу вживають флексійне наголошування: *блужѣу* (Т. Шевченко)⁷⁰, *брѣшу* (Т. Шевченко), *борнѣу* (П. Куліш), *ведѣу* (М. Кропивницький), *говорѣу* (П. Куліш), *гублѣу* (І. Котляревський), *держѣу* (П. Куліш), *кажѣу* (І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Старицький, М. Кропивницький, П. Грабовський), *кручѣу* (М. Кропивницький), *куплѣу* (Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ'яненко), *лежѣу* (Марко Вовчок), *люблѣу* (Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Кропивницький, М. Старицький, П. Грабовський), *несѣу* (І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Старицький,

⁶⁶ Там же.— С. 98–100.

⁶⁷ Докладніше про варіантне наголошування форм теперішнього часу, починаючи з 2-ої особи однини, дієслів цього типу див.: *Винницький В. М.* Зазнач. праця.— С. 386–387.

⁶⁸ Цікаво, що «Словник наголосів» С. Головашук фіксує *крáду, крáдеш*, а інші лексикографічні праці («Правописний словник» Г. Голоскевича, «Словник наголосів» М. Погрібного, «Українська літературна вимова і наголос», «Український орфографічний словник» (2002) та ін. рекомендують — *крáду, крáдеш*.

⁶⁹ *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Зазнач. праця.— С. 15, 18, 100, 101.

⁷⁰ Наводимо приклади за виданнями, в яких наголоси поставлено в тексті: Кобзарь Тараса Шевченка.— СПб., 1860.— 245 с.; *Куліш П.* Чорна рада.— СПб., 1857.— 429 с.; *Марко Вовчок.* Народні оповідання.— СПб., 1858.— 189 с.; *Основ'яненко Г.* Малороссийские повести.— Х., 1887.— Т. 1.— 225 с.; Т. 2.— 238 с. Наголошування дієслівних форм в інших поетичних творах визначено за ритмічною будовою.

П. Грабовський), *ношу́* (М. Старицький, М. Кропивницький, П. Грабовський), *ну́жю* (Т. Шевченко), *поло́жю* (П. Куліш), *пи́щу* (Марко Вовчок, М. Старицький, М. Кропивницький), *ро́блю* (І. Котляревський, М. Кропивницький, П. Грабовський), *сы́жю* (Г. Квітка-Основ'яненко), *слу́жю* (Марко Вовчок, Г. Квітка-Основ'яненко), *терп'я́ю* (Г. Сковорода), *чи́ню* (Т. Шевченко). Цікаво, що у творах П. Куліша наведено подвійне наголошування — *ба́чу* і *бачу́*, а в Г. Квітки-Основ'яненка — лише *бачу́* (ці твори видав і розставив наголоси О. Потебня). Показово також, що у творах П. Куліша і Г. Квітки-Основ'яненка при вживанні словоформи *кажю́* в значенні вставного слова виступає флексійний наголос, але в поодиноких випадках подано наголошування *ка́жу*.

У творах поетів кінця XIX — початку XX ст., які представляють південно-західне наріччя, досить широко виступає парокситонне наголошування дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу. Так, у «Русалці Дністровій» побутують *ка́жу*, *люб'ля́ю*. С. Руданський використовував парокситонний наголос: *брéшу*, *вéзу*, *говóрю*, *ка́жу*, *кúплю*, *лóжу*, *люб'ля́ю*, *нúджу*, *рóблю*, *хóджу*. Так само і Ю. Федькович: *блúджу*, *говóрю*, *ка́жу* (*ска́жу*), *клопóчу*, *лóжу*, *стбю́*, *хóджу*. У поетичних текстах О. Маковея знаходимо різне акцентування: частіше парокситонне (*лі́шу*, *тúжу*, *хóджу*), рідше флексійне (*беру́*, *сиджу́*, *хвалю́*) і рідко подвійне (*люб'ля́ю* і *люб'ляю́*).

Леся Українка в поетичних творах уживала флексійний наголос у дієслівних формах аналізованого типу: *кажю́*, *люб'ля́ю*, *молю́*, *несу́*, *ношу́*, *пи́щу*, *ро́блю*, *сиджу́*, *слу́жю*, *ходжу́* і под., а також, за свідченням І. Огієнка, — *бороню́*, *буджу́*, *держу́*, *куплю́*, *пи́щу*, *терп'я́ю*, *топлю́*⁷¹, тобто це південно-східні наголоси.

І. Франко в поетичній практиці часто відходив від парокситонного акцентування і використовував флексійний наголос⁷². Так, у його поетичних творах послідовно з флексійним наголошуванням побутують такі дієслівні форми, як: *беру́*, *кормлю́*, *лежу́*, *терп'я́ю*, *штурну́*, навіть *краду́* (сучасн. літ. — *краду*), *числю́* (сучасн. літ. — *числю*). Однаково флексійний і парокситонний (кореневий) наголос мають словоформи *брéшу* і *брéшу*, *кажю́* і *ка́жу*, *куплю́* і *кúплю*. Частіше із флексійним і рідше з парокситонним наголошуванням виступають: *люб'ля́ю* і *люб'ляю́*, *несу́* і *не́су*, *ро́блю* і *рóблю*, *сиджу́* і *сиджу́*. Деякі дієслівні форми здебільшого функціонують із парокситонним акцентуванням і рідко вживаються з наголосом на закінченні: *ловлю́* і *лов'ля́ю*, *молю́* і *молю́*, *пи́щу* і *пи́щу*, *ходжу́* і *ходжу́*, а також *хóчу* і рідко *хочу́*. У кількох словоформах виступає парокситонне наголошування, але в поодиноких випадках при перекладі поетичних творів І. Франко зберігає флексійний наголос: *говóрю* і рідко *говорю́*, *лі́шу* і рідко *лишу́*, *но́шу* і рідко *ношу́*, *пи́щу* і рідко *пи́щу*. Низка дієслівних форм також функціонує з парокситонним наголосом: *брóджу*, *вéрну*, *грóжу*, *дзвóню*, *змі́ню*, *ку́рю*, *о́рю*, *по́рю*, *слóжу*, *сте́лю*, *стру́шу*, *тво́рю*, *торóчу*, *тúжу*, *тúлю*, *тя́гну*, *чи́ню*. Для збереження нормативності в наголошуванні згаданих словоформ І. Франко свідомо добирив певні поетичні засоби (прямий і непрямий порядок слів, відповідні клаузули тощо)⁷³.

А. Кримський вдало вводить у мову персонажів, крім діалектизмів, діалог про наголошування різних дієслівних словоформ, у тому числі й у 1-й особі од-

⁷¹ Митрополит Іларіон. Значч. праця.— С. 202.

⁷² Докладніше про це див.: Винницький В. М. Парокситонічна акцентуація дієслів (на матеріалі поетичного мовлення І. Франка) // Мовознавство.— 1980.— № 5.— С. 14–23.

⁷³ Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток.— С. 368–369, 380–381.

нини теперішнього часу (наголоси поставлено в тексті): «— Ото ненавидю я тієї озірянської мови! — заявила Явдоха. (Вона та Оксана були родом із села Неморожа, а Захар з Озірної. Ці обидва села так що й суміжні, обидва під Звенигородкою). — В них якось по-кумедному говорять, бо все “ка́жу, но́сю, лю́блю, за́не́сла, пропа́де!...” — Аби ти знала, що в нас говорять краще за вас. “Ка́жу” краще, ніж “кажу́”, бо от хоч би така гугнива, як ти, замість “кажу́” верзтиме про “козу́”»⁷⁴. Правда, у поетичних творах А. Кримський у 1-й особі однини теперішнього часу вживає флексійний наголос: *беру́, броджу́, держу́, кажу́ (скажу́), лежу́, люблю́, сиджу́, хвалю́, шепчу́*. І лише в поодиноких випадках трапляється парокситонне наголошування: *говору́, лішу́* (з поставленими наголосами у тексті).

Цікаво, наприклад, що в говірках Уманського району на Черкащині у 1-й особі однини дієслів 1-ої і 2-ої дієвідмін теперішнього і майбутнього часу виступає кореневий наголос: *ва́ру, вбд'у, вбз'у, ка́жу (ска́жу), ко́с'у, куп'у, лбу́л'у, л'убл'у, пішу, по́ру, про́с'у, слу́жу, зрбл'у, напи́шу*⁷⁵. Свого часу І. Верхратський відзначав, що *кажу́* — південно-східне, *ка́жу* — галицьке⁷⁶, а «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського і С. Недільського засвідчує: *ка́жу, но́шу, пі́шу, хб́джу*. Західноукраїнська парокситонеза не уніфікується з літературною акцентуацією і в сучасних південно-західних говорах⁷⁷, навіть виходить за їх межі⁷⁸.

Останнім часом в акцентологічних дослідженнях поширена думка, що в східнослов'янських мовах помітне поступове розхитування старої акцентної системи, унаслідок чого наголос розвивається від одного нерухомого типу до іншого, обов'язково проходячи стадію рухомого типу⁷⁹. Справді, наприклад, у сучасних південно-російських говорах⁸⁰ і в літературній мові простежуються зміни в акцентуації дієслів на *-ить*: більшість таких змін пов'язана з переходом від нерухомого наголосу на флексії до рухомого або, рідше, до нерухомого наголосу на корені⁸¹.

Звичайним в українській поезії ХХ ст. є флексійне наголошування дієслівних форм 1-ої особи однини теперішнього (простого майбутнього) часу: «*Лежу́ і дивлюсь на далеку зорю, І щось їй своє потайне говорю́*» (М. Руденко). Хоч поети ХХ ст. вживають і парокситонний наголос. І тут найпоширенішим був Б. Лепкий, який наголошував: *говору́, лб́лю, лб́блю, плéшу, про́шу, стб́ю, су́шу*, але *кажу́* (хоч *ска́жу*). Виступає парокситонний наголос і в інших поетів, напр.:

⁷⁴ Кримський А. Ю. Твори : В 5 т. — К., 1972. — Т. 1. — С. 485.

⁷⁵ Очеретний А. Д. Із спостережень над наголосом говірок Уманського району на Черкащині // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту. — К., 1958. — Т. 29. — С. 31.

⁷⁶ Verchratskij I. Op. cit. — S. 392, 409.

⁷⁷ Гумецька Л. Л., Керницький І. М. Наголос у сучасній українській літературній мові і боротьба з відхиленням від норми // Укр. мова в шк. — 1954. — № 3. — С. 11; Чучка П. П. Знач. праця. — С. 61; Шило Г. Ф. Знач. праця. — С. 174, 192; Клепикова Г. П. К характеристике системы ударения одного переходного гупульско-покутского говора // Славянская и балтийская акцентология. — М., 1964. — С. 49–51; Варченко І. Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія. — С. 56–57; Коваль А. П. Культура української мови. — К., 1966. — С. 133; Русанівський В. М., Ермоленко С. Я. Життя слова. — 1978. — С. 22; Онишкевич М. Й. Знач. праця. — Т. 1. — С. 421, 494; Т. 2. — С. 154, 179.

⁷⁸ Варченко І. О. Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія. — С. 57; Власенко В. В. Акцентні особливості дієслівних форм (на матеріалі говірок середнього Полісся) // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. — Житомир, 1983. — С. 129.

⁷⁹ Закревська Я. В. Знач. праця. — С. 122.

⁸⁰ Пирогова Н. К. О некоторых тенденциях в развитии типов глагольного ударения // Вестн. Моск. ун-та. — М., 1959. — № 3. — С. 114–122.

⁸¹ Воронцова В. Л. Знач. праця. — С. 204–205.

«І знов життя гримить грозобий гімн, І усміх (майже ляльки!) зустрічаю Теж усміхом заучено-німим І звично *кажу*: “Ні, не кави — чаю”» (Є. Маланюк).

І. Огієнко в «Українському стилістичному словникові» (1924) уперше подав серед інших варіантів і південно-східні та південно-західні (галицькі) акцентуаційні паралелі (варіанти) в 1-ій особі однини (та й інших особових формах) теперішнього часу (скрізь першим наведено південно-східний (флексійний) наголос, а в дужках південно-західний (кореневий) варіант): *беру́* (*бе́ру*), *вожу́* (*вбе́жу*), *говорю́* (*говбе́рю*), *голошу́* (*голубе́шу*), *кажу́* (*кабе́жу*), *ловлю́* (*лобе́лю*), *ломлю́* (*лоббе́лю*), *люблю́* (*лоббе́лю*), *ношу́* (*нобе́шу*), *пишу́* (*пібе́шу*), *пищу́* (*пібе́щу*), *сиджу́* (*сібе́джу*), *служу́* (*слубе́жу*), *стою́* (*стбе́ю*), *стружу́* (*струбе́жу*), *суджу́* (*судбе́жу*), *ходжу́* (*хоббе́жу*), *чешу́* (*че́шу*), *итовхну́* (*итовбе́хну*), але тільки східноукраїнські: *волочу́*, *дою́*, *кляню́*, *лежу́*, *лечу́*, *несу́*, *пищу́*, *свічу́*, *течу́*, *товчу́*, *тоню́*, *топлю́*, *топчу́*, *трую́*, *тужу́*, *учу́*, *чиню́* та ін. Так само й префіксальні утворення, напр.: *поможу́* (*помобе́жу*), *розкажу́* (*розкабе́жу*) тощо. Пізніше вчений, спираючись на південно-східні говори, але місцями говорячи про південно-західне наголошування, висвітлив акцентні типи (групи), визначив відповідні закономірності наголосу дієслів у теперішньому часі в літературній мові, у тому числі й 1-ій особі однини теперішнього (простого майбутнього) часу⁸².

Отже, наведений фактичний матеріал дає підстави зробити певні висновки й узагальнення. Дієслівна парокситонеза 1-ої особи однини теперішнього часу в слов'янських мовах (українській, російській, сербській, болгарській) праслов'янського походження, оскільки в праслов'янській мові у презенсі не було флексійного наголошування. Воно виникло після розпаду праслов'янської мови паралельно на ґрунті слов'янських мов по-різному — у давньоукраїнській мові до XIV ст., і в цей час уже виступає подвійне акцентування — кореневе (парокситонне) і флексійне. Згодом дедалі частіше закріплюється флексійна акцентуація — аж до початку XVIII ст. Так само і в російських пам'ятках цієї епохи, де навіть ширше побутує варіантне акцентування. Таким чином проходить конкурентна боротьба як в акцентних парадигмах, так і між ними, тобто розхитування меж між акцентними парадигмами і дія аналогічних чинників. Однак в українських пам'ятках нерухомий наголос на закінченні у презенсі має набагато менша група дієслів, ніж у російських, а вагання наголосу свідчить про поступовий перехід у тип рухомий, і низка дієслів у цей час уже виступає з рухомим наголосом. У сербській і болгарській мовах нерухомий наголос на корені зберігся досі і став літературною нормою.

Ось чому виникнення парокситонного наголошування дієслів у 1-ій особі однини теперішнього часу є цілком закономірним, а не «фальшивим чи потворним» акцентуванням, воно є первісним (а не постало під впливом польської мови) не тільки в українській, але й у російській і сербській та інших слов'янських мовах, і виникло до XIV ст. (а може й раніше), бо в цей час воно вже було засвідчене. Не можна цю парокситонезу назвати і лемківською, яка відбилася спершу в пам'ятках північної (XVI ст.), а потім південної (XVII ст.) Лемківщини, оскільки за своїм походженням парокситонне наголошування дієслів аналізованого типу є загальноукраїнським, але з XVIII ст. процес становлення і розвитку наголосу словоформ 1-ої особи однини теперішнього часу пішов неоднаковим шляхом у різних говорах української мови: у південно-східних діалектах усталюється флексійне акцентування (як і в російській мові), а в південно-західному

⁸² *Митрополит Іларіон*. Зазнач. праця. — С. 199–205.

наріччі зберігається коренева (парокситонна) акцентуація, яка є досить стабільною і стійкою і нині.

Звичайно, закріплення флексійного наголошування у 1-й особі однини теперішнього часу в південно-східних говорах і водночас в українській літературній мові відбувалося паралельно і під інтенсивним впливом російської мови, що і є сучасною літературною нормою. Такого акцентування дотримувалися поети XVIII — початку XX ст.: Г. Сковорода, І. Котляревський, Є. Гребінка, Т. Шевченко, П. Куліш, Б. Грінченко, П. Грабовський, Л. Глібов, М. Старицький, М. Кропивницький та інші представники південно-східного наріччя української мови. Флексійне наголошування засвідчене в прозових творах Г. Квітки-Основ'яненка, де наголос на всіх словах і формах розставив О. Потебня, творах Марка Вовчка (наголос поставив П. Куліш), П. Куліша (з поставленими у тексті наголосами).

Зовсім інша акцентуаційна картина стосовно наголошування дієслів у 1-й особі однини теперішнього часу в південно-західних говорах української мови. Тут парокситонна (коренева) акцентуація стійка, не виходить з ужитку і не уніфікується з літературним (флексійним) наголошуванням і досі. Цікавий розподіл кореневого та флексійного акцентування у поетів кінця XIX — початку XX ст., які репрезентують це наріччя. Так, у «Русалці Дністровій», поезії С. Руданського, Ю. Федьковича виступає парокситонне наголошування дієслівних словоформ 1-ої особи однини теперішнього часу, О. Маковей уживав переважно парокситонний наголос, рідше флексійний і рідко подвійний. Леся Українка, А. Кримський використовували флексійне акцентування. У поетичному вжитку І. Франка аналізовані дієслівні форми побутують найчастіше. Більшість із них має парокситонний наголос, деякі функціонують із варіантним наголошуванням, а декотрі — із флексійним.

Характерні акцентуаційні закономірності спостерігаються на основі аналізу матеріалу в граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера. Вони пов'язані з аналогічними чинниками — вирівнюванням (нерухомості) акцентуації в парадигмі дієслів теперішнього часу. Це, зокрема, флексійна (нерухома) акцентна характеристика в дієсловах 1-ої дієвідміни типу: *несу́, несеш́, несє́, несемо́, несете́, несуть́*; нерухома коренева (парокситонна) а. п.: *нішу́, нішиеш*. Так само і в дієсловах 2-ої дієвідміни: *держу́, держи́ш* (флексійна а. п.); *ношу́, носи́ш* (коренева а. п.); але *люблю́, люби́ш; острі́в, остри́ш; дою́, доі́ть*, але *дба́ють*, а також *люблю́, люби́ш* і *люблю́, люби́ш; ломлю́, лоби́ш* і *ло́блю, ло́миш*; *куплю́, купи́ш* і *ку́плю, ку́пиш*; навіть *ганю́, гани́ш; краду́, краде́ш*. Як бачимо, розставлення знаків наголосу в граматиці відбувалося не хаотично, а на основі відповідних закономірностей акцентуації всієї парадигми дієслівних форм теперішнього часу, де виступають як південно-східна (флексійна), так і південно-західна (парокситонна) акцентуаційні традиції. Однак ні в той час, ні пізніше ніхто цих закономірностей (правил) не дотримувався. Лише І. Франко найближче підійшов до них, оскільки в його поетичних творах досить широко побутують обидва типи наголосу.

У поетичній практиці XX ст. функціонує флексійне наголошування аналізованих дієслівних форм, лише зрідка трапляється коренева акцентування. Сучасні словники, зберігаючи лексикографічну традицію, у 1-й особі однини теперішнього часу послідовно рекомендують флексійний наголос.

У сучасній українській літературній мові найгрунтовніше подав парадигми дієвідмінювання дієслів з особливостями їх акцентуації О. Тараненко. У дієсловах 1-ої дієвідміни в теперішньому часі (залежно від інфінітива і 1-ої особи однини) виступають такі акцентні парадигми: флексійна а. п. (*бра́ти — беру́, бе-*

реш), флексійна а. п. з відтягненим наголосом, починаючи з 2-ої особи однини (*писати* — *пишеш*, *пишеш*), нерухома коренева а. п. (*сипати* — *сиплю*, *сиплеш*). Так само і в дієсловах 2-ої дієвідміни: флексійна а. п. (*ганьбити* — *ганьблю*, *ганьбіш*), флексійна а. п. з відтягненим наголосом, починаючи з 2-ої особи однини (*робити* — *роблю*, *робиш*), коренева а. п. (*пудрити* — *пудрю*, *пудриш*)⁸³.

Аналізуючи проблему флексійного наголошування дієслів у 1-ій особі однини теперішнього (простого майбутнього) часу з погляду усного літературного (розмовного, живого) мовлення, постає питання: чи воно завжди сприймається (й дотримується) мовцями різних регіонів України. Передусім зауважимо, що акцентні парадигми дієслів 1-ої і 2-ої дієвідмін теперішнього часу пов'язані і залежать від форми інфінітива (наголошеного чи ненаголошеного суфікса його основи, а також (рідше) від наголошеного чи ненаголошеного інфінітивного суфікса *-ти*). Отже, для тих, хто знає ці закономірності (правила), легше визначити таку акцентуаційну парадигму, а хто не знає, то на природному відчутті не завжди легко наголошувати як 1-у, так й інші особові форми однини й множини теперішнього часу. А скільки є таких навчених, навіть професіоналів? І де про це можна прочитати (навчитися)? Тому тут мусять спрацьовувати пам'ять і узус. Ось чому мовцями далеко не однаково сприймається наголошування дієслів у 1-ій особі однини теперішнього часу (та й інших особових форм). І якщо для мовця південно-східного регіону традиційним (звичним) є флексійний наголос, то мовець південно-західного — задумується над правильним акцентуванням, і тут десь природно спрацьовує чуття до кореневого (парокситонного) наголосу (тим більше на рівні розмовного мовлення). Маємо на увазі освіченого мовця. А в усному живому, діалектному мовленні тут парокситонне наголошування не уніфікується із флексійним наголосом уже століттями, воно є стабільним і стійким. Віками таке акцентування розхитує літературну норму і ніяк не може собі пробити дорогу до літературного вжитку, постійно конкуруючи із флексійним наголошуванням. Та ще й при цьому має досить широкий ареал, навіть виходить за межі південно-західного регіону. То що ж таке загальнолітературна норма українського наголосу, на чому вона базується, на якій специфіці? Чи на кореневому наголошуванні, яке виникло ще в давньоукраїнській мові водночас з таким наголосом у сербській мові, а потім підтримане в південно-західному наріччі, чи на флексійному акцентуванні, яке закріпилося в південно-східних говорах і протягом віків (XVIII–XX ст.) під інтенсивним впливом російської мови стало нормативним (літературним), а кореневе (парокситонне) наголошування — позанормативним?

У сучасній українській літературній мові чимала кількість кодифікованих акцентних варіантів дієслів (та й слів інших морфологічних класів), серед інших причин, пояснюється й південно-західними акцентуаційними впливами, тобто вони репрезентують західноукраїнський варіант літературної мови. Тим більше, що південно-західний наголос у парадигмі дієслів теперішнього часу далеко простіший: або послідовно кінцевий (флексійний) (*держу*, *держиш*; *варю*, *вариш*), або послідовно накореневий (*вбжу*, *вбжиш*)⁸⁴. Так, скажімо, в українській літературній мові подвійні акцентні форми в дієслівній парадигмі теперішнього часу, починаючи з 2-ої особи однини (рідко у 1-ій особі), виникли внаслідок південно-східного і південно-західного (чи навпаки) наголосу в таких формах, як:

⁸³ Тараненко О. О. Словозміна української мови.— *Nyíregyháza*, 2003.— С. 161–174.

⁸⁴ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови.— *К*, 2003.— С. 111.

в'ялю (в'ялиш і в'яліш), держу (держіш і дёржии), лючу (лютиш і лёттиш), терплю (тёрптиш і терпиш), а також пбищу (але пбстиш), пощуся і пбищуся (але пбстишся); толочу і толочу (але толочии); торбчу, торбчиш (верзти) і торочу, торочии (обрубловати, обв'язувати) і под. Це за свідченням сучасних українських словників. Нам здається, що для збереження закономірностей наголошування наведених акцентних парадигм і послідовності не було б порушенням норми подавати варіантний наголос і в таких словоформах 1-ої особи однини, як: в'ялю і в'ялю, держу і дёржу, лючу і лётчу, терплю і тёрплю.

Таким чином, проаналізований матеріал свідчить про те, що з погляду сучасної української норми рекомендованим слід вважати флексійне наголошування дієслівних форм цього типу (*кажу́, пишу́, роблю́, ходжу́* і под.), але й кореневе (парокситонне) акцентування (*ка́жу, нби́щу, пи́щу, рб́блю, хб́дщу* і под.) не варто, мабуть, трактувати як порушення літературної норми, а як можливе, прийнятне (розмовне). І такі акцентні варіанти доцільно було б подавати у найновіших українських словниках. А наголошування *говб́рю, ли́щу* (можливо, і *крад́у*) та ще деякі слід вважати нормативними, оскільки флексійний наголос цих дієслівних форм, який наведено в сучасних словниках, виразно сприймається як російський.

Наші міркування настановляють також на думку про те, що потрібно широко і всебічно досліджувати наголошування не лише аналізованих дієслівних форм, а й слів різних морфологічних груп, класів на рівні усного літературного (розмовного, живого) мовлення в різних регіонах України. Адже в усному мовленні акцентна норма завжди ширша від кодифікованої, а акцентуаційні зміни слів та їх граматичних форм спершу виникають в усному мовленні, а потім знаходять своє відображення і закріплення в лексикографічних працях. І тоді буде якнайменше розбіжностей при поданні наголосу в словниках. Однак це окрема і тема, і проблема, які вимагають свого глибоко наукового дослідження й обґрунтування.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бер. — *Берында П.* Лексикон славеноросский. — К., 1627 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 271 с.
- Величк. — *Величковський І.* Твори. — К., 1972. — 191 с.
- Грінч. — *Словар української мови / За ред. Б. Грінченка.* — К., 1907–1909. — Т. 1–4.
- Желех. — *Желеховський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар. — Л., 1886. — Т. 1–2.
- Зін. Прип. — *Зіновій К.* Вірші. Приповісті посполиті (XVII–XVIII ст.). — К., 1971. — 389 с.
- Л. Зиз. — *Зизаній Л.* Лексис, 1596 // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороская / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1964 (стародрук, перевид. фотомех. способом).
- Поезія XVI
Сл. Лекс. — *Українська поезія (кінець XVI — початок XVII ст.).* — К., 1978. — 431 с.
— *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексикон славено-латинський (середина XVII ст.) // *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.* — К., 1973. — С. 421–540.

(Дрогобич)

V. M. VYNNYTSKYI

ON THE UKRAINIAN VERBAL PAROXYTONE

The article focuses on the time, ways and reasons of the appearance of the verbal paroxytone in the 1-st person singular of the present tense in comparison with other Slavonic languages which serve as a background for the analysis. It elucidates its functioning in the Ukrainian accentuated monuments of the end of the XVI — the beginning of the XVIII century, West Ukrainian dialects, poetry of the XVIII–XX centuries, modern speech.

Key words: word-stress, in flexional word-stress, paroxytone, accentuation.